

Na de genocide

Waarheidsstrategieën van rechters en historici

Er zijn vijf strategieën om met de nasleep van een genocide om te gaan: drie daarvan – vergeten, ontkennen, en uitleggen – richten zich op de genocide als zodanig, en twee – zuiveren en berechten – op het straffen van de schuldigen.¹ Bij de genocide van Srebrenica van juli 1995 is het niet anders. De voornaamste strategieën zijn hier het uitleggen en het berechten. Berechten is de manier van rechters en uitleggen de manier van historici om met het verleden om te gaan, maar beide kunnen overlappen, namelijk wanneer berechten bepaalde versies van uitleggen versterkt of verzwakt, of wanneer uitleggen het vellen van oordelen impliceert. Het is daarom hier niet alleen mijn bedoeling na te gaan hoe rechters over genocide oordelen en historici haar uitleggen, maar vooral ook hoe rechters genocide uitleggen en historici over haar oordelen. Ik hoop namelijk aan te tonen dat juist de uitleg van rechters en het oordeel van historici de discussie over genocides in het algemeen en Srebrenica in het bijzonder diepgaand beïnvloeden.

HOE HISTORICI GETUIGEN

In strafzaken maken rechters om twee redenen gebruik van de diensten van historici: omdat ze de historische kritiek beheersen of omdat ze een bepaalde historische periode grondig kennen. Als getuigen-deskundigen spelen zij soms de hoofdrol in de bewijsvoering door hun expertise op het vlak van de historische bronkritiek. In de rechtszaken tegen kapitein Alfred Dreyfus wisten historici, onder meer afkomstig van de *École des chartes*, in 1898 overtuigend aan te tonen dat het cruciale bewijs tegen Dreyfus – een borderel met een overzicht van de geheimen die hij aan de Duitse militaire attaché in Parijs zou hebben bezorgd – niet van zijn hand kon zijn. Mede hierdoor werd hij uiteindelijk, zij het vele jaren later, vrijgesproken.² Het optreden van de chartisten in de zaak-Dreyfus staat nog steeds bekend als een triomf van de positivistische geschiedschrijving. Honderd jaar later, in 1998, speelde de historische kritiek de hoofdrol in een andere beroemde rechtszaak. In haar boek *Denying the Holocaust* van 1993 had de Amerikaanse historica Deborah Lipstadt de extreem-rechtse schrij-

1 Vergelijk T. Garton Ash, 'The truth about dictatorship', *New York review of books*, 19 februari 1998, 35-40, en E. Jonker, 'Het beheer van de herinnering', in: B. Billiet, P. Cassiman en M. Vanspeybroeck, (eds.), *Het verleden in het heden. Geschiedenis, historisch onderzoek en de plaats van de historicus in de maatschappij van vandaag* (Gent 2002) 143-150, aldaar 144-147.

2 J. N. Jeanneney, *Le Passé dans le prétoire. L'Historien, le juge et le journaliste* (Parijs 1998) 20, 22-30; A. B. Spitzer, *Historical truth and lies about the past. Reflections on Dewey, Dreyfus, de Man, and Reagan* (Chapel Hill en Londen 1996) 36-39, 47.

ver David Irving een holocaustontkenner genoemd. In 1996 spande Irving een smaadzaak tegen haar aan in Groot-Brittannië, een land dat bekend staat om zijn draconische smaadwetten waardoor verdachten zélf moeten bewijzen dat hun uitspraak waar is en klagers torenhoge schadevergoedingen kunnen eisen. Om dit bewijs te leveren, huurde Lipstadt's uitgever Penguin Cambridge-historicus Richard Evans en twee van zijn promovendi in om gedurende achttien maanden alle werken van Irving door te spitten. Hun rapport van 740 pagina's over alle manipulaties van Irving vormde één van de kroonbewijzen op het proces dat eindigde in een vrijspraak voor Lipstadt.³

Beide processen waren baanbrekend maar lagen niet op het terrein van genocide, misdaden tegen de menselijkheid of oorlogsmisdaden. Vaak vragen rechters historici hier te getuigen om hun kennis van een bepaalde periode en met name om, in het vooronderzoek dan wel tijdens het proces zelf, de context van de feiten te schetsen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1997-1998, op het proces tegen Maurice Papon wegens medeplichtigheid aan misdaden tegen de menselijkheid begaan in de Tweede Wereldoorlog. Uit deze zaak, de langste ooit uit de Franse geschiedenis, zijn drie lessen te trekken. Ten eerste, het proces werd mogelijk omdat misdaden tegen de menselijkheid, samen met genocide en oorlogsmisdaden, onverjaarbaar zijn.⁴ Die onverjaarbaarheidsclausule heeft tot gevolg dat de afstand tussen de feiten en de rechtszaak zeer groot kan worden, in het geval van Papon meer dan een halve eeuw, en dat naarmate de feiten verderaf liggen het belang van historici bij de interpretatie ervan groeit. Aangezien het aantal van deze rechtszaken met de oprichting van het Internationaal Strafhof zal toenemen, valt te verwachten dat historici steeds vaker zal gevraagd worden als leveranciers van context op te treden. Ten tweede, enkele historici weigerden te getuigen op het proces omdat zij vreesden dat de (talrijke) historici die dat wel deden enkel gebruikt werden om het historische karakter van het proces te legitimeren. Een aanwijzing hiervoor was dat getuigende historici het moeilijk zegden te vinden om binnen het korset van de strafrechtelijke procedures toegang te krijgen tot alle relevante informatie, een genuanceerd betoog te houden ondersteund door documenten, of zelfs maar manifeste onwaarheden te weerspreken. Op de koop toe werd het verhelderen van de context makkelijk verward met ethisch relativisme, alsof begrijpen noodzakelijkerwijze goedkeuren zou betekenen.⁵ Ten derde, de poging om via Papon mede het Vichy-regime (1940-44) waarbinnen hij werkzaam was in de

3 R. Evans, 'The real cost of free speech', *Times higher education supplement*, 21 juni 2002, 24-25, en idem, 'History, memory, and the law. The historian as expert witness', *History and Theory*, 41 (2002) 326-345, aldaar 328, 340-343. Zie ook D. Lipstadt, 'Perspectives from a British courtroom. My struggle with deception, lies and David Irving', en C. R. Browning, 'Historians and Holocaust denial in the courtroom', beide in: J. K. Roth en E. Maxwell, (eds.), *Remembering for the future. The Holocaust in an age of genocides*, vol. I (Houndmills, Basingstoke 2001) 769-772 en 773-778.

4 Internationaal sinds 1968, in Frankrijk sinds 1964.

5 Zie bijvoorbeeld de kritiek van H. Rousso, 'Justiz, Geschichte und Erinnerung in Frankreich, Überlegungen zum Papon-Prozeß', in: N. Frei, D. van Laak en M. Stolleis, (eds.), *Geschichte vor Gericht. Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit* (München 2000) 141-163, aldaar 156-157, 161; en Evans, 'History, memory, and the law', 333, 337-338. Zie ook M.-O. Baruch (entretien avec), 'L'Histoire aujourd'hui. Nouveaux objets de recherche, courants et débats, le métier d'historien' (Auxerre 1999) 143-148. Ook het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), werd verweten dat de toonzetting in zijn rapport 'vergoeljkend' was; zie J.C.H. Blom, 'NIOD wilde geen morele of ethische uitspraken doen', *NRC Handelsblad*, 30 april 2002, 7.

rechtbank te veroordelen (en daarmee het hoger vermelde historische karakter te onderstrepen), bleek een dubieuze demarche. Rechtszaken concentreren zich per definitie op individuele schuld en onschuld en mogen niet dienen om een globaal patroon van misdrijven te schetsen. Algemene uitspraken over een bepaalde context (zoals Vichy) zeggen namelijk niet noodzakelijk iets over de representativiteit van het individuele geval (zoals Papon). Is het dan legitiem om het vonnissen van een individu dat toevallig lang genoeg leefde te gebruiken om een hele misdadige episode als-nog af te keuren? Bovendien: is de persoon die terechtstaat nog dezelfde als die op het moment van de feiten een halve eeuw eerder? Hoezeer men ook op zijn hoede moet zijn voor dit zogenaamde opvoedende effect van spraakmakende processen, het neemt niet weg dat zij een krachtige symboolwaarde hebben en dat in het vonnissen van de topverantwoordelijken van een dictatuur bijna onvermijdelijk deze dictatuur zélf wordt gevonnist.

HOE ONTKENNERS WORDEN WEERLEGD

Voor we ons afvragen hoe genocide wordt bewezen, moeten we weten hoe de algemene vorm waarvan zij een speciale variant is, de massamoord, wordt bewezen. Hoe wordt het plaatsvinden van een massamoord aangetoond tegenover hen die hem ontkennen? In september 2002 bijvoorbeeld reageerde de internationale gemeenschap woedend op een rapport van een commissie die de regering van de Servische Republiek in Bosnië adviseerde over de relaties met het Joegoslavië-tribunaal. In dat rapport werd de massamoord in Srebrenica ontkend. Er zouden geen 7500 doden aan Bosnisch-Moslimse kant zijn gevallen, maar 2000, waarvan 1800 gesneuveld in de strijd, 100 gestorven van uitputting op de vlucht en slechts 100 vermoord als slachtoffer van ‘persoonlijke wraak’ of ‘uit onbekendheid met de internationale wetgeving’.⁶ Alle genocides (van de Armeense genocide en de Holocaust tot Srebrenica) en vele oorlogsmisdaden (zoals Nanking en Katyn) zijn voorwerp van ontkenning. Dat komt omdat genocideplegers het bestaansrecht van een groep ontkennen, en na de fysieke eliminatie van deze groep verder gaan met de psychische eliminatie door het onklaar maken van bewijs en herinnering. De ontkenning begint derhalve al tijdens de feiten zelf – met het uitwissen van sporen – en wordt na afloop vervolgd, hetzij door de daders, hetzij door anderen.⁷

Hoe pakken historici ontkenners van massamoorden aan? Zij brengen de eerste wet van de logica in stelling, reeds door Aristoteles geformuleerd, de wet van de non-contradictie: A kan niet tegelijk niet-A zijn. Dat betekent dat de executies van Srebrenica óf wel hebben plaatsgevonden óf wel niet, maar beide uitspraken kunnen niet tegelijk waar zijn. Ofschoon er in het geval van Srebrenica (en in dat van alle andere genocides) veel bewijsmateriaal is vernietigd, zijn er, naast de massagraven, talloze

6 ‘Woede over ontkenning van massamoord in Srebrenica’, *NRC Handelsblad*, 4 september 2002, 4; zie ook: Human Rights Watch, *World report 2003* (Washington 2003) 320.

7 Zie A. De Baets, ‘Holocaustontkenning, censuur en de waardigheid van de doden’, in: idem e.a., *De marge van de vrijheid. Over censuur, zelfcensuur en tolerantie*. (Groningen 2002) 63-72, aldaar 63. Vergelijk ook B. Jongman, ‘De geschiedenis van genocide of het voortdurende verhaal van gemiste kansen, genegeerde waarschuwingen en vergeten lessen, geïllustreerd aan de eerste “anti-genocide oorlog” in Kosovo’, *Nieuw tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, 1999, nr. 3, 44-98, aldaar 78-81, 96-97.

documenten en getuigenissen die *in combinatie* bewijzen dat er een moord op tussen de 7000 en 8000 Bosnische Moslims heeft plaatsgevonden. Wetenschapsfilosofisch gesproken worden de massa-executies van Srebrenica bewezen door deze *convergentie van bewijsmateriaal*. De extreem hoge graad van waarschijnlijkheid ontkracht de thesen van ontkeners.⁸

En hoe pakken rechters de ontkeners aan? Hier zijn twee mogelijkheden. Als er een wet bestaat die de ontkenning van de genocide verbiedt, dan wordt die toegepast. In verschillende Europese landen bestaan dergelijke wetten tegen holocaustontkenning. Als er geen wet is, zien rechters er in processen tegen ontkeners van de Holocaust of van de Armeense genocide (andere zijn er niet gevoerd) in de praktijk nauwlettend op toe geen uitspraken te doen over de inhoud van de zaak – namelijk de feitelijkheid van de genocide zelf – omdat zij erkennen dat het bepalen van de historische waarheid het domein van de historici is. Ze veroordelen de ontkeners na onderzoek van hun *methode*, onder meer na consultatie van getuigen-deskundigen, en komen tot het besluit dat ze niet als integere en voorzichtige historici hebben gehandeld maar kwaadwillig leugens hebben verspreid met het oogmerk anderen te kwetsen. Irving's smaadzaak kan hier als voorbeeld gelden. Na het rapport van Evans en getuigenissen van andere historici, besliste de rechter dat Irving het historisch bewijsmateriaal systematisch en opzettelijk had verdraaid en gemanipuleerd en dat deze manier van doen ver afweek van de standaard die van gewetensvolle historici mag verwacht worden. Hij noemde hem een actieve holocaustontkenner. Bij de rechter staat meestal niet de leugen zelf centraal – juridisch gesproken is liegen toegestaan tenzij de wet het verbiedt – maar wel de intentie en het beoogde effect van de leugen.⁹

HOE RECHTERS GENOCIDALE INTENTIE BEWIJZEN

Bewijzen dat een massamoord heeft plaatsgevonden is één, bewijzen dat het bovendien om een genocide gaat is twee. Volgens de officiële genocidedefinitie van de Verenigde Naties (VN) gaat het bij genocide om een reeks daden – doden; ernstig fysiek of psychisch verwonden; onmogelijke levensvoorwaarden opleggen; gedwongen geboortenpreventie; en deportatie van kinderen – gepleegd *met de bedoeling* een nationale, etnische, raciale of religieuze groep geheel of gedeeltelijk te vernietigen.¹⁰ Met het bewijzen van genocidale intentie is nog niet veel ervaring opgedaan daar de allereerste veroordeling voor genocide op basis van de genocideconventie van december 1948 pas vijftig jaar later plaatsvond, in september 1998: het ging om de voormalige

8 *Convergence of evidence*, zoals M. Shermer en A. Grobman (*Denying history. Who says the Holocaust never happened and why do they say it?* (Berkeley etc. 2000), 31-35, 236), het noemen, zich inspirerend op William Whewell's *consilience of inductions*. Voor Whewell, zie J. Losee, *A historical introduction to the philosophy of science* (eerste editie 1972; Oxford en New York 1993) 131-133, 242. Voor voorbeelden van ontkenning van genocides en massamoorden, zie A. De Baets, *Censorship of historical thought. A world guide, 1945-2000* (Westport, CT, en Londen 2002) 15, 67-68, 86, 204, 206-207, 230, 235, 311, 317-318, 467, 555-556, 568, 584-585.

9 De Baets, 'Holocaustontkenning', 67.

10 Verenigde Naties, *Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide* (Parijs 9 december 1948), artikel 2. Ook in de definities van misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven is sprake van intentionaliteit, zij het vaak van een lagere graad. Voor de definities van genocide, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven, zie het *Rome statute of the International Criminal Court* (WWW-tekst; 17 juli 1998), artikelen 6-8.

burgemeester Jean-Paul Akayesu die voor het Rwanda-tribunaal werd veroordeeld tot levenslang wegens genocide en misdaden tegen de menselijkheid tegenover meer dan tweeduizend Tutsi's in Taba in 1994. Twee dagen later kreeg Jean Kambanda, destijds premier van de Rwandese interim-regering, op basis van dezelfde klachten levenslang.¹¹ De moeilijkheid is dat het aantonen van intenties altijd indirect geschiedt en hypothetisch afgeleid moet worden uit gedrag. Historici weten dat zeer goed want het gaat hier om één van de fundamentele problemen van historische verklaringen.¹²

In het geval van genocide komt het bewijzen van intentie meestal hierop neer dat aanklagers aantonen dat de daders een plan van uitroeiing beraamd en uitgevoerd hebben. En juist in het bewijs van de planmatigheid kan de historische kritiek van doorslaggevende betekenis zijn. In de Armeense genocide van 1915 bijvoorbeeld draait een belangrijk deel van het bewijs rond de authenticiteit van de zogenaamde Naïm-Andonian-telegrammen. Het gaat hier om telegrammen met bevelen en instructies van de planners van de genocide, waaronder minister van Binnenlandse Zaken Talat Pasha, aan provinciale gezagsdragers in het toenmalige Ottomaanse Rijk. Als ze authentiek zijn, vormen de telegrammen bewijs voor genocidale intentie. In de slag om hun authenticiteit zijn alle details van transcriptie, datering, ondertekening, en woordgebruik van belang en reden tot polemiek. Alleen acribische historische kritiek kan hier leiden tot het aantonen, of niet, van intentie.¹³ In dit verband moet overigens het omstreden vonnis tegen historicus Bernard Lewis vermeld worden. In 1995 werd hij in Frankrijk veroordeeld tot schadevergoeding daar hij in *Le Monde* had verklaard dat de kwalificatie van 'genocide' voor de Ottomaans-Turkse massamoorden van 1915 op de Armeniërs 'de Armeense versie van de geschiedenis was'. Hij betoogde dat het bewijs voor de intentie ontbrak. Lewis werd veroordeeld omdat hij 'documenten en opinies tegen zijn stelling had verwaarloosd' en derhalve 'niet voldoende omzichtig had gehandeld'.¹⁴

Het is echter bekend (en, gezien de ontkenningstrategie, in zekere zin ook logisch) dat genocideplegers hun plannen niet of zeer verhuuld op papier zetten of vernietigen.¹⁵ In dergelijke gevallen zal de planmatige aanpak van de daders indirect moeten worden bewezen, opnieuw volgens de regel van de convergentie van bewijsmateriaal. In dat opzicht is het uiterst leerrijk te kijken naar het bewijs van genocidale intentie dat de rechters van het Joegoslavië-tribunaal al hebben geleverd in het zogenaamde

11 Zie A. Klip en G. Sluiter, (eds.), *Annotated leading cases of International Criminal Tribunals*, vol. II, *The International Criminal Tribunal for Rwanda 1994-1999* (Antwerp etc. 2001) 399-554, 809-817 (Akayesu), 793-807 (Kambanda). Ook in de zaak-Akayesu werd de historische context geschetst (zie § 78-111 op p. 421-427), grotendeels tijdens het verhoor van getuige-deskundige en historica Alison DesForges. Het beroep van Akayesu en Kambanda werd verworpen.

12 Zie bijvoorbeeld R.F. Atkinson, 'The philosophy of history', in: G.H.R. Parkinson, (ed.), *An encyclopaedia of philosophy* (Londen 1988) 807-830, aldaar 810, 814; C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam en Meppel 1998) 83-102.

13 Zie G. Veinstein, 'Trois questions sur un massacre' versus Y. Ternon, 'Il s'agit bien d'un génocide', *L'Histoire*, april 1995, nr. 187, 40-44, aldaar 41 (Veinstein), en 44 (Ternon).

14 De wet-Gayssot (1990) die het negeren van misdaden tegen de menselijkheid verbiedt, was echter niet van toepassing, omdat die alleen voorzag in maatregelen tegen het ontkennen van misdaden tegen de menselijkheid sinds 1939. Zie *Le Monde*, 16 november 1993, 2; D. Bermond, 'L'Affaire Bernard Lewis', *L'Histoire*, april 1995, nr. 187, 38; Jeanneney, *Le Passé dans le prétoire*, 35-43, 48; Y. Ternon, 'Freedom and responsibility of the historian. The "Lewis affair"', in: R. G. Hovannisian, (ed.), *Remembrance and denial. The case of the Armenian genocide* (Detroit 1998) 237-248.

15 Zie ook Evans, 'History, memory, and the law', 343.

vonnis-Krstić. Generaal-majoor Radislav Krstić was achtereenvolgens stafchef en bevelhebber van het Drina-korps van het Bosnisch-Servische leger tijdens de val van de enclave.¹⁶ Het vonnis was 255 pagina's lang en opende op pagina één met de opmerking dat de rechters het aan historici en sociaal-psychologen overlieten om de diepere oorzaken van het drama te onderzoeken en dat zij enkel wilden oordelen over de schuld van het individu Krstić. Dit zouden ze doen door te steunen op een 'mozaïek van bewijzen' die gecombineerd tot een conclusie leiden, dus volgens de regel van de convergentie van bewijsmateriaal. Onder de bewijzen waren: getuigenissen van overlevenden van de executies; forensisch bewijs afkomstig van executieplaatsen, massagraven, herbegravingen en luchtfoto's; transcripties van onderschepte berichten; geconfisqueerde legerdocumenten; getuigenissen van VN-personeel; analyses van militaire experts; en de ondervraging van Krstić zelf.¹⁷ In een lange genuanceerde paragraaf, waarin onder andere naar jurisprudentie van het Rwanda-tribunaal werd verwezen, onderzochten ze welke graad van voorbedachtheid nodig was om van genocide te kunnen spreken. Ze concludeerden dat uitroeiing de *speciale* bedoeling van de genocideplegers moest zijn geweest, zij het niet noodzakelijk in de vorm van een plan of lang vooraf beraamd. Dat laatste is belangrijk in het Srebrenica-dossier. Eveneens vérstrekkend was de overweging van de rechters dat de Algemene Vergadering van de VN in december 1992, naar aanleiding van de situatie in Bosnië, 'etnische zuivering' een vorm van genocide had genoemd.¹⁸ De rechters concludeerden, ten eerste, dat het inderdaad de speciale bedoeling was geweest om de mannelijke Bosnische Moslims van Srebrenica te executeren en, ten tweede, dat Krstić daarin een substantieel aandeel had gehad.¹⁹ Op basis van alle bewijzen en conclusies werd hij veroordeeld in augustus 2001 voor, onder meer, genocide. Hij kreeg 46 jaar celstraf.²⁰

HOE RECHTERS OORDELEN

Hiermee krijgen we een indruk van hoe rechters te werk gaan. Het is onmogelijk om er in dit bestek in detail op in te gaan, maar sterk geresumeerd ziet de vergelijking van hun methode met die van de historici er ongeveer als volgt uit. Beide beroepsgroepen delen het zoeken naar bewijs en waarheid maar opereren zeer verschillend in

16 International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), *Prosecutor v. Radislav Krstić, judgement* (Case No. IT 98-33-T; Den Haag, 2 augustus 2001).

17 ICTY, *Prosecutor v. Radislav Krstić*, § 2-4. Hiernaar wordt ook verwezen in NIOD, *Srebrenica, een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (Amsterdam 2002) 2531.

18 ICTY, *Prosecutor v. Radislav Krstić*, § 569-580; zie ook § 562. De passage van de VN-resolutie luidt: 'Gravely concerned about the deterioration of the situation in the Republic of Bosnia and Herzegovina owing to intensified aggressive acts by the Serbian and Montenegrin forces to acquire more territories by force, characterized by a consistent pattern of gross and systematic violations of human rights, a burgeoning refugee population resulting from mass expulsions of defenceless civilians from their homes and the existence in Serbian and Montenegrin controlled areas of concentration camps and detention centres, in pursuit of the abhorrent policy of "ethnic cleansing", which is a form of genocide.' United Nations General Assembly, *The situation in Bosnia and Herzegovina* (A/RES/47/121; 18 december 1992).

19 ICTY, *Prosecutor v. Radislav Krstić*, § 85-87, 572.

20 *Ibid.*, p. 255 ('disposition'). Beide partijen tekenden beroep aan. Zie voor achtergronden bij het Servische historische besef, F. Baudet en A. De Baets, 'Kosovo. Het geheugen op spitsroeden', *Feit & Fictie*, 1999, nr. 3, 99-111, aldaar 108-111.

vrijwel alle stadia van hun werk. De algehele condities waaronder actie wordt ondernomen, de leidende problemen en vragen worden gesteld en het werkritme wordt bepaald, zijn veel preciezer omschreven voor rechters dan voor historici. Hun positie loopt vervolgens uiteen ten opzichte van de vele facetten van bewijsvoering: de toegang tot bewijs, de toelaatbaarheid van bewijs, het vereiste zekerheidsgehalte en de bewijslogica. Hun nadruk op de waarde van de context van de feiten is anders. Hun visie op causaliteit divergeert. Uit al deze verschillen volgt dat ook hun waarheidsconcepties uiteenlopen. Verder leidt het werk van rechters tot vonnis en straf, en dat van historici tot begrip en uitleg (en slechts voor een deel van hen tot oordelen). Ook na afloop is er een wezenlijk verschil: de revisie van het werk van rechters is een mogelijkheid terwijl het bij het werk van de historici een beroepsregel is.²¹

Vier voorbeelden moeten enig reliëf in dit panoramisch beeld brengen. Het eerste betreft het moment van de feiten, dat voor rechters en historici op een geheel verschillende manier van belang is. Het Joegoslavië-tribunaal is bevoegd daden te berechten die voor haar oprichting plaatsvonden, het Internationaal Strafhof niet.²² Terwijl dit gegeven voor tribunalen dus uiteenloopt, vormt het geen principiële belemmering voor historici, want die zijn meestal bezig met gebeurtenissen die zich hebben voorgedaan voor zij historici werden of voor zij geboren werden. In dat opzicht is het Srebrenica-onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) misschien niet ongewoon, maar toch ook weer niet de regel. Het moment van de feiten is echter op nog een andere manier van belang. Genocides, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden verjaren niet, maar andere feiten wel. Verjaring van feiten maakt het werk van de rechters onmogelijk, terwijl historici deze notie niet kennen: het is voor hen altijd mogelijk een zaak te openen of te heropenen. Een tweede voorbeeld gaat over de archieven: gerechtelijke onderzoekers krijgen vaak ruimere toegang tot archieven dan historici die op hetzelfde moment met hetzelfde onderwerp bezig zijn. Zo waren de verklaringen die door Dutchbat-militairen bij hun terugkeer uit Srebrenica kort na de genocide werden afgelegd geheel ter inzage van het Joegoslavië-tribunaal en slechts gedeeltelijk van het NIOD.²³ Het derde voorbeeld betreft de houding tegenover onvoldoende bewijs. Rechters vertrekken van het principe dat iemand onschuldig is zolang het tegendeel niet is bewezen, historici niet.

21 De literatuur hierover is omvangrijk. Zie naast de reeds geciteerde werken van Evans, Frei et al., en Jeanneney, en de nog te citeren werken van Blom (2000), Osiel, en Ricoeur (2000), bijvoorbeeld: D. Bensaid, *Qui est le juge? Pour en finir avec le tribunal de l'Histoire* (Parijs 1999); C. Ginzburg, *De rechter en de historicus. Kanttekeningen bij het proces-Sofri* (oorspronkelijk Italiaans 1991; Amsterdam 1992); Idem, 'Checking the evidence. The judge and the historian', *Critical inquiry*, 18 (herfst 1991) 79-92; R. Koselleck, 'Geschichte, Recht und Gerechtigkeit', in: D. Simon, (ed.), *Akten des 26. Deutschen Rechtshistorikertages* (Frankfurt am Main 1987) 129-149; de themanummers in *Le Débat*, november 1984, nr. 32, 92-125 en november-december 1998, nr. 102, 3-51, en tenslotte mijn recensies in *Tijdschrift voor geschiedenis* (1998) 103-105; (2001) 319-322.

22 Het ICTY, opgericht in 1993, kan de misdrijven in het voormalig Joegoslavië vanaf 1991 berechten; zie *Amended statute of the International Tribunal* (oorspronkelijk 25 mei 1993; 17 mei 2002), artikel 1. Voor het Internationaal Strafhof, opgericht op 1 juli 2002, zie *Rome statute*, art. 11 (jurisdiction ratione temporis), en art. 24 (non-retroactivity ratione personae).

23 NIOD, *Srebrenica*, 16-17, 3180-3183, ook 2982. Overigens kreeg het NIOD evenmin toegang tot Joegoslavische archieven en rapporteerde het ook dat sommige archieven over de val van de enclave door Dutchbat ter plekke en door het ministerie van defensie in Den Haag waren vernietigd. Zie *ibid.*, 15, 20-22, 26, 2083-2088, 3235; 'NIOD had geen toegang archief', *NRC Handelsblad*, 13 februari 2002, 3; F.H.G. de Grave [minister van defensie], *Brieven aan de Kamer. Archieven* (Den Haag 27 mei 2002); P. Kamphuis, persoonlijke mededeling aan auteur, juni 2002.

Als er geen afdoende bewijs is dat XY deed, dan zullen rechters zeggen: X deed Y niet, maar historici zullen zeggen: ofwel deed XY niet, ofwel, en dat is het fundamenteel verschil, deed XY wél maar valt het niet met zekerheid te zeggen.²⁴ Een vierde belangwekkend voorbeeld is dat rechters zich, zoals gezegd, vooral richten op individuele schuld en derhalve op het gedrag en de motieven van personen. In principe is een verdachte altijd uniek en niet typisch. Deze benadering van het verleden wordt door historici als *agency*-geschiedenis of evenementiële geschiedenis omschreven.²⁵ De omgang van rechters met de context waarbinnen de verdachten opereren is notoir moeizaam. Historici hebben beroepshalve een breder perspectief: zij richten zich op *agency* én *structure*, op het handelen van personen en de structuur en context waarbinnen ze dat doen. Personen worden juist wél vaak voorgesteld als representatieve vertegenwoordigers van een machtsapparaat of een mentaliteit. Het is duidelijk dat het resultaat van al die verschillen niet zelden leidt tot een scherpe divergentie tussen de historische en gerechtelijke waarheid.

HOE WAARHEIDSCOMMISSIES DE WAARHEID ZOEKEN

Nu heeft de notie van historische waarheid het in de afgelopen decennia zwaar te verduren gekregen. Vele historici spraken over de diepe crisis van het waarheidsconcept in de geschiedwetenschap als gevolg van de postmoderne kritiek. Hoe ironisch is het dat in diezelfde decennia miljoenen mensen elementaire vormen van waarheid over historische misdrijven gingen opeisen. Overal ter wereld wilden nabestaanden weten wat dictators met hun verwanten hadden gedaan: Waren ze dood? Hoe waren ze gestorven? Waar waren ze begraven? Robert Darnton noemde dit rankeaanse woede, de woede om de geschiedenis te kennen 'zoals ze werkelijk gebeurde'. Natalie Zemon Davis sprak in dit verband van de honger naar waarheid.²⁶ Deze woede en honger hebben geleid tot een nieuw instrument van waarheidsvinding. In de afgelopen kwarteeuw heeft zich namelijk bij prille democratieën over de hele wereld een succesvol alternatief voor rechtszaken ontwikkeld om met de nasleep van zware misdrijven om te gaan: de waarheidscommissies. Zij berechten niet, maar leggen uit. Zij hopen echter wel dat hun uitleg van het verleden, hun versie van de traumatische gebeurtenissen, voor een zekere gerechtigheid zorgt. Als uitleggers lijken zij op historici, als ijveraars voor gerechtigheid op rechters.

Deze commissies zijn verzamelaars en producenten van archieven. Als er forensisch werk in clandestiene begraafplaatsen wordt geleverd, ontpoppen de leden zich als archeologen van de repressie. Ze leveren lijvige onderzoeksrapporten af. Hun relatie met de overheid is vaak dubbelzinnig. Ethisch gesproken moeten ze de nodige distantie in acht nemen van de overheden wier verleden zij beschrijven maar praktisch gezien zijn zij financieel en infrastructureel zeer van hen afhankelijk. Diezelfde dub-

24 D. H. Fischer, *Historians' fallacies. Toward a logic of historical thought* (New York etc. 1970) 47-48, 62; W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedwetenschappen* (Leiden 1988) 81.

25 M. Wildt, 'Differierende Wahrheiten. Historiker und Staatsanwälte als Ermittler von NS-Verbrechen', in Frei et al., (eds.), *Geschichte vor Gericht*, 46-59, aldaar 57.

26 R. Darnton, 'Poland rewrites history', *New York review of books*, 16 juli 1981, 6-10, aldaar 6; N. Z. Davis, 'Censorship, silence and resistance. The *Annales* during the German occupation of France', *Historical reflections*, zomer 1998, 351-374, aldaar 352-353.

belzinnigheid tegenover overheden werkt ook door bij historici die in opdracht van de overheid werken. In tal van opzichten zijn waarheidscommissies inderdaad voorlopers en dubbelgangers van de historici; het zijn, kortom, protohistorici.²⁷ Het verbaast daarom niet dat historici af en toe deel uitmaakten van waarheidscommissies of van de hen ondersteunende staf of experts. De Servische historica Latinka Perović, bijvoorbeeld, maakte deel uit van de officiële Joegoslavische Commissie van Waarheid en Verzoening, opgericht in 2001 in Belgrado. Echter niet voor lang, want kort na haar aantreden namen zij en een ander lid ontslag omdat, vonden ze, de commissie niet onafhankelijk van president Vojislav Koštunica kon opereren, geen toegang had tot Bosnië en Kosovo, geen getuigen kon dagvaarden en omdat de toegang tot de archieven onzeker was.²⁸

Daarmee is niet alles gezegd, want het zoeken naar elementaire waarheden op verzoek van de slachtoffers en de overheid heeft bepaalde gevolgen. Waarheidscommissies verzamelen op grootschalige en uitputtende wijze feiten over de voorbije repressie. Historici zullen dat op zich echter niet beschouwen als geschiedschrijving maar als een voorwaarde daarvoor. Net als bij rechters is het ook bij waarheidscommissies de kwellende vraag hoever de context van de misdrijven moet bestudeerd worden. De kwestie dat hun rapporten niet alleen kronieken van misdrijven dienen te zijn, maar tevens de historische context die tot de misdrijven leidde moeten beschrijven, verhit in vele landen de gemoederen. In deze discussie vinden velen het noodzakelijk dat de commissies zowel de feitelijke misdrijven als hun *onmiddellijke* context beschrijven, maar tegelijkertijd pogen de controversiële analyses en interpretaties van de *brede* context te vermijden.²⁹

HOE WAARHEIDSCOMMISSIES DE WAARHEID GEBRUIKEN

Merkwaardig genoeg zijn de doelstellingen die zowel officiële als officieuze waarheidscommissies met de combinatie van kale feiten en onmiddellijke context denken te bereiken over het algemeen zeer ambitieus. Het intrinsieke doel van het onderzoek van de waarheidscommissies is het opdelven en openbaar maken van nieuwe kennis over de dictatoriale misdrijven door met name de slachtofferversies op te tekenen. Naast dit evidente intrinsiek doel, worden ook niet minder dan vijf instrumentele doelen nagestreefd. Als men deze elk in één ideaal zou samenvatten, dan gaat het respectievelijk om gerechtigheid, democratisering, zekerheid, preventie en verzoening. Waarheid zou in de ogen van velen allereerst moeten dienen om de waardigheid van de voormalige slachtoffers te herstellen door de officiële erkenning van het aangerichte leed, en, vervolgens, om de cultuur van stilte en desinformatie over de dictatoriale misdrijven te doorbreken.

Deze eerste twee instrumentele opvattingen (namelijk dat waarheid een zekere gerechtigheid moet beogen en het zoeken ernaar een daad van democratie is) zijn

27 A. De Baets 'Archeologen van de repressie. De eerste stappen van waarheidscommissies op het pad van de geschiedbeoefening', *Nieuwste tijd*, 1, nr. 3, november 2001, 48-61.

28 *NRC Handelsblad*, 19 april 2001, 5; 26 mei 2001, 33.

29 H. J. Steiner, (ed.), *Truth commissions. A comparative assessment* (Cambridge, MA, 1997) 12, 21, 55-64; Article 19, 'Who wants to forget?' *Truth and access to information about past human rights violations* (WWW-tekst; Londen 2000) 18, 23.

weinig omstreden, ook onder historici. Dat ligt geheel anders bij de drie resterende instrumentele waarheidsopvattingen. De officieel bekrachtigde versie van de waarheidscommissie beoogt vaak de definitieve, door iedereen gedeelde, versie van de geschiedenis te zijn of minstens de eerdere, door de dictatuur vervalste, versie in diskrediet te brengen. Deze doelstelling is de historici vreemd: er bestaat geen definitieve historische waarheid, en al helemaal niet binnen de uiterst krappe condities en mandaten die waarheidscommissies doorgaans worden opgelegd. Over de feitelijke waarheid kan in vele gevallen een grote mate van consensus worden bereikt, maar niet over de interpretaties van roerige episoden die het land verscheurden.³⁰ Ook bij de ambitie om de versie van de dictator in diskrediet te brengen zullen historici kanttekeningen plaatsen. Zij zullen wijzen op de complexiteit van de noties ‘dader’ en ‘slachtoffer’ en zich afvragen in hoeverre het gedrag en de motieven van daders kunnen worden gelicht uit de collectieve structuren, processen en mentaliteiten waarbinnen ze plaatsvonden.³¹ Andere, verder reikende instrumentele doelstellingen stellen de waarheid ten dienste van preventie en verzoening: de waarheid moet dan dienen om dictatoriale misdrijven in de toekomst te voorkomen en de rechtsorde te verzekeren; en om vergeving en verzoening te stimuleren.³² Ook deze opvattingen zijn gewaagd daar het maar de vraag is of de waarheid bredere juridische, morele of therapeutische doeleinden kan bevorderen. Het is duidelijk dat historici bovenal geïnteresseerd zijn in de intrinsieke waarheid en in wetenschappelijk verantwoorde kennis verworven aan de hand van strenge methodische en beroepsethische principes. Toch zijn ook de mildere instrumentele opvattingen over waarheid hun niet onbekend. De conclusie is dat waarheidscommissies ertoe neigen de context van de te onderzoeken feiten te verschrompelen (net als rechters) en daarmee een strakker waarheidsregime dan historici te hanteren, maar daar vervolgens doelstellingen denken mee te realiseren die alles wat historici beogen veruit overtreffen.

HOE HISTORICI-IN-OPDRACHT DE WAARHEID ZOEKEN

Het moge dan zo zijn dat waarheidscommissies protohistorici zijn, tussen hen en de historici bevindt zich nog een tussenvorm: de van overheidswege ingestelde commissies van historici. Net als waarheidscommissies gaat het hier om een snel groeiend fenomeen.³³ Een voorbeeld is de commissie-Bergier in Zwitserland. Hoewel deze

- 30 Zelfs het achterhalen van de feitelijke waarheid kan zeer ingewikkeld zijn, met name in gevallen van tegenstrijdig bewijs, verraad, spionage en medeplichtigheid. Zie J. Cherry, ‘Historical truth. Something to fight for’, in: C. Villa-Vicencio en W. Verwoerd, (eds.), *Looking back, reaching forward. Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa* (Kaapstad 2000) 134-143, aldaar 137-142, en C. S. Maier, ‘Doing history, doing justice. The narrative of the historian and of the truth commission’, in: R. I. Rotberg en D. Thompson, (eds.), *Truth versus justice. The morality of truth commissions* (Princeton en Oxford 2000) 261-278, aldaar 263.
- 31 M. Osiel, *Mass atrocity, collective memory, and the law* (New Brunswick en Londen 1997) 95-110; Maier, ‘Doing history, doing justice’, 266-268, 270, 273.
- 32 Vergelijk M. Parlevliet, ‘Considering truth. Dealing with a legacy of gross human rights violations’, *Netherlands quarterly of human rights*, 1998, nr. 2, 141-174, aldaar 149.
- 33 Voor een aantal van die commissies in Frankrijk, zie Rousso, ‘Justiz, Geschichte und Erinnerung’, 155-156; voor de Nederlandse commissie die de affaire-Menten onderzocht en in 1979 rapporteerde, zie J.C.H. Blom, ‘Historische en strafrechtelijke ordening van de chaos’, in: M. Spiering, et al., (eds.), *De weerspanning van de feiten. Opstellen over geschiedenis, politiek, recht en literatuur aangeboden aan W.H. Roebol* (Hilversum 2000) 23-32, aldaar 26-31.

commissie, ingesteld in december 1996, pas in maart 2002 een 25-delig eindrapport publiceerde, kon één van haar leden, Princeton-historicus Harold James, al een tussenbalans opmaken bij de presentatie van het eerste deelrapport, over de nazi-goudhandel, in mei 1998.³⁴ Die tussenbalans droeg de veelzeggende titel: 'De commissie-Bergier als waarheidscommissie'. De commissie bestond uit acht historici, één jurist en bijna veertig wetenschappelijke medewerkers. Ze kreeg vrije inzage in de archieven van overheid, bedrijven en banken. James signaleerde dat de oordeelsvorming met zovele commissieleden moeizaam verliep en ook dat er rivaliteit bestond tussen historici binnen en buiten de commissie. Voorzitter Jean-François Bergier verklaarde dat de commissie liever *Klarheit* dan *Wahrheit* bracht.³⁵ Volgens mij is dat een frase om de geladen epistemologische term waarheid met een trouwaille te omzeilen. Hoe dan ook, ze oordeelde dat de argumenten over de goedgegelovigheid en neutraalpolitieke verplichtingen van de Zwitsers bij het aannemen van het goud 'niet steekhoudend' waren. De commissie kreeg hierom een reeks van verwijten te verduren: ze zou te klein zijn, de geschiedenis moraliseren, teveel met hedendaagse maatstaven werken, gebrek aan empathie in de toenmalige situatie vertonen, niet alle relevante bronnen hebben geraadpleegd, over geen economische expertise beschikken, oud nieuws brengen, te traag werken, en hoe dan ook – na het akkoord met de joodse slachtoffers van zomer 1998 – overbodig worden. Bepaalde van die verwijten zouden ook het NIOD treffen.³⁶

HOE HISTORICI DOOR HET RECHT BEÏNVLOED WORDEN

Met de commissies van historici komen we immers dicht in de buurt van de formule die bij het Srebrenica-rapport is toegepast. De opdracht werd door de overheid niet verstrekt aan een commissie, maar aan een instelling, het NIOD. Deze instelling kon in zeer grote mate onafhankelijk van de opdrachtgever opereren. Anders dan in de tijd van Loe de Jong was er niet één auteur werkzaam maar een auteursploeg bestaande uit NIOD-historici en experts van buiten. Gezien het thema – grove mensenrechtenschendingen buiten Nederland – is het rapport wel te vergelijken met de geschriften van De Jong over de wandaden in Indonesië in 1945-1949, met name tijdens de politieke acties, als men natuurlijk voor ogen houdt dat het in Indonesië (onder anderen) de Nederlanders waren die de wandaden begingen en in Srebrenica de Bosnische Serven. Het is welbekend dat De Jong de beschrijving van deze wandaden in een eerste, uitgelekte, ontwerp van 1987 de titel 'oorlogsmisdrijven' had meegegeven, maar daar in 1988, onder meer na een spaak gelopen smaadproces aangespannen door Indië-veteranen, op terugkwam door de titel van de bewuste paragraaf in het gepu-

34 H. James, 'Die Bergier-Kommission als Wahrheits-Kommission', in: Frei et al., (eds.), *Geschichte vor Gericht*, 130-140; zie ook J.-F. Bergier, 'On the role of the "Swiss Independent Expert Commission on the Second World War"', in: G. Kreis, (ed.), *Switzerland and the Second World War* (London en Portland, OR, 2000) 353-361; 'Rapport over oorlogsbeleid. Zwitserland droeg bij aan de holocaust', *NRC Handelsblad*, 22 maart 2002, 5; *Keesings Historisch Archief*, 2002, 221.

35 James, 'Die Bergier-Kommission', 135. Over de verhoudingen binnen het NIOD-team, zie S. Derix en J. van der Kris, 'Een polderprofessor, geen openbare aanklager', *NRC Handelsblad*, 8 april 2002, 2, en B. Blokker, 'Hoe het NIOD in het Srebrenica-onderzoek aan zijn conclusies kwam', *NRC Handelsblad*, 9-10 november 2002, 23-24.

bliceerde boek om te dopen in 'excessen'.³⁷ De Jong voerde hiervoor onder meer het argument aan dat velen dachten dat de wandaden geen oorlogsmisdaden waren omdat het tussen Nederland en Indonesië niet om een oorlog met een buitenlandse vijand maar om een binnenlands conflict ging, een opvatting weerspiegeld in de term politieke acties. Afgezien van de betwistbaarheid van deze stelling, zou ze vandaag ook niet meer opgaan, daar volgens het statuut van het Internationale Strafhof de term oorlogsmisdaden niet alleen meer slaat op internationale gewapende conflicten maar ook op gewapende conflicten 'zonder internationaal karakter'.³⁸ Indien dus De Jong zijn manuscript vijftien jaar later had geschreven, dan bestond er een geredere kans dat hij, gesteund door het internationaal recht, de term oorlogsmisdaden onverkort zou hebben gehandhaafd.

Dit suggereert dat de evolutie van het internationaal recht de oordeelsvorming van historici kan en misschien wel moet beïnvloeden. Dit belangrijke punt wil ik aan de hand van nog enkele voorbeelden illustreren. Toen in 1948 de genocideconventie werd goedgekeurd, stond in de preambule dat genocide een afschuwelijke gesel was die de mensheid in alle perioden van de geschiedenis grote verliezen had toegebracht. Dit impliceert kennelijk dat het mogelijk was een misdrijf retroactief als genocide te bestempelen. Dat is inderdaad in de eerste plaats gebeurd met de Holocaust zelf: hoewel de term genocide nog niet werd gebruikt op de Neurenberg-processen van 1945-1946, kwam de inspiratie voor de conventie immers rechtstreeks van de Holocaust. Echter, wat bij de Holocaust haast vanzelf ging, ging bij het benoemen van andere historische misdrijven als genocide steeds gepaard met zware polemieken. Niettemin hebben de genocidevorschers Frank Chalk en Kurt Jonassohn geprobeerd 22 genocides in de wereldgeschiedenis te identificeren. Het spreekt vanzelf dat de kwalificatie van historische misdrijven als 'genocide' de interpretatie van die misdrijven domineert.³⁹ Op een soortgelijke manier kan men zich afvragen in welke mate de karakterisering van de apartheid als een misdaad tegen de menselijkheid door de Algemene Vergadering van de VN in 1973 de historiografie over Zuid-Afrika heeft beïnvloed. Of hoe de gelijkaardige karakterisering van slavernij en slavenhandel in de geschiedenis als misdaden tegen de menselijkheid op de VN-wereldconferentie tegen racisme in Durban in 2001 de geschiedschrijving over slavernij gaat beïnvloeden.⁴⁰ Apartheid en slavernij zijn trouwens opgenomen als misdaden tegen de menselijkheid in het statuut van het Internationale Strafhof.

36 Voor een overzicht van kritiek op het NIOD-rapport en een weerlegging, zie Blom, 'NIOD wilde geen morele of ethische uitspraken doen', en idem, 'Politiek versus historie. NIOD maakt onderscheid moraal en wetenschap', *De academische boekengids*, nr. 36, december 2002, 4-5, 7.

37 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag), vol. XIIb (1988) 1011-1012, 1059-1060; vol. XIV (1991) 900-918, 985-987; S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 111-112, 124-129, 221-240, 322-331, 413-414. Voor de smaadzaak, zie A. De Baets, 'Defamation cases against historians', *History and theory*, 41 (2002) 346-366, aldaar 363.

38 *Rome statute*, art. 8c.

39 F. Chalk en K. Jonassohn, *The history and sociology of genocide. Analyses and case studies* (New Haven en Londen 1990). Zie ook K. Jonassohn en K. S. Björnson, *Genocide and gross human rights violations in comparative perspective* (New Brunswick en Londen 1998), de werken van I. W. Charny, H. Fein, L. Kuper, R. Rummel, en diverse bijdragen in Roth en Maxwell, (eds.), *Remembering for the future*.

40 Human Rights Watch, *World report 2002* (Washington 2002) 622.

HOE HISTORICI OORDELEN (I)

Deze uitweiding over de mogelijke invloed van het internationaal recht op het oordeel van historici is van belang om de volgende kritiek op het Srebrenica-rapport op haar waarde te schatten. Het NIOD heeft er, bij monde van zijn directeur Hans Blom, op gewezen dat het geen *morele* oordelen over de tragedie in Srebrenica of de Nederlandse rol daarin wilde vellen. Die terechtwijzing vond niet plaats in het rapport zelf – daarin is enkel sprake van het vermijden van *politieke* oordelen – maar achteraf in de pers.⁴¹ Toch is het de vraag of morele oordelen wel te vermijden zijn. Om deze vraag te beantwoorden moet onderscheid worden gemaakt tussen directe en indirecte morele oordelen.

Als we aannemen dat het NIOD morele oordelen bedoelt die expliciet geveld worden door de historici zelf, dan zijn er geloof ik, drie posities mogelijk. Ofwel willen historici begrijpen (en verklaren) maar niet oordelen, ofwel willen historici begrijpen *en daarnaast* oordelen, ofwel zoeken historici naar een positie tussen begrijpen en oordelen. De discussie over expliciete morele oordelen telt drie grote vragen (is oordelen wenselijk? met welke normen moet worden geoordeeld? wat zijn de politieke gevolgen van oordelen?), met telkens tal van argumenten voor deze of gene positie. Ik wil mij beperken tot een toepassing van deze theoretische discussie op het weerbarstigste geval dat ons thans bezighoudt, de genocide. Allereerst moet een merkwaardige symmetrie worden vastgesteld. Door zich volgens de VN-definitie af te vragen of de genocideplegers een plan hadden, zoekt men, zoals gezegd, naar intenties, motieven, doelen en marges van handelingsvrijheid, precies die dingen die er toe doen bij het vellen van morele oordelen. Maar belangrijker is dat er in het geval van genocide ook sprake is van een speciaal beoordelingsprobleem. Enerzijds bestaat er in de maatschappij een overweldigende behoefte om te oordelen over juist genocidale misdrijven. Vaak blijft de bevolking na de genocide namelijk jarenlang getraumatiseerd worstelen met gevoelens van schuld en schaamte en verlangt ze naar uitleg en richting.⁴² Anderzijds is de analyse van een genocidaal misdrijf (zoals het Srebrenica-rapport overtuigend aantoont) buitengewoon complex op cognitief vlak. Anders gezegd, juist de kwesties die volgens velen absoluut moeten beoordeeld worden, zijn de meest complexe. Primo Levi spreekt in extreme gevallen zelfs van een *impotentia iudicandi*, een onvermogen tot oordelen.⁴³ Het NIOD-standpunt om niet expliciet te oordelen – temeer daar het het NIOD niet zozeer om het plegen als wel om het verhinderen van

41 Blom, 'NIOD wilde geen morele of ethische uitspraken doen'. Blom's achtergrond als een historicus die sinds 1983 steeds tegen het moralisme in de geschiedwetenschap heeft gepleit is hier niet onbelangrijk. In de proloog van het rapport staat, 'Het rapport betracht (...) grote terughoudendheid met oordelen van politieke aard' (NIOD, *Srebrenica*, 30). Verder is sprake van 'gemakkelijke oordelen achteraf' (30), 'niet om de beschuldigende vinger te heffen' (31), en 'de rol van de scherpreechter willen vermijden' (31), maar al deze uitspraken slaan alleen op politieke oordelen. In de epiloog luidt het: 'Het is met andere woorden een historische verhandeling en beoogt niet om politieke conclusies of oordelen te verschaffen.' (ibid., 3125). Nergens is expliciet sprake van morele oordelen.

42 Zie voor deze vraag om oriëntatie, NIOD, *Srebrenica*, 10, 29; zie ook Blom, 'Historische en strafrechtelijke ordening', 32.

43 Levi had het met name over de *Sondernkommandos*, de door de nazi's uitgezochte joden die de discipline in kampen en gaskamers moesten handhaven. Hij doelde echter eerder op psychologische dan op cognitieve complexiteit. Zie P. Levi, *De verdrinkenen en de geredden* (oorspronkelijk Italiaans 1986; Amsterdam 1991) 45-65, aldaar 56.

genocide door Dutchbat ging – is dan ook om deze speciale reden goed te begrijpen. Voor deze bescheiden opstelling worden door Blom na verschijning van het rapport drie redenen aangevoerd: moreel oordelen was niet de opdracht, het zou het rapport na publikatie kunnen schaden, en het behoort niet tot de competentie van een historisch-wetenschappelijke studie.⁴⁴ De eerste reden – het was niet de opdracht – is, daar het om genocide gaat, een zwakke; de tweede – het kan schadelijk zijn – behoeft nadere uitleg, maar die wordt niet gegeven; de derde – oordelen is niet wetenschappelijk – is omstreden onder historici. Als men morele oordelen wil vermijden, bestaan er veel betere redenen dan die van het NIOD om dat te doen: bijvoorbeeld omwille van de reeds vermelde complexiteit van de feiten; of om het risico dat oordelen de schijn van partijdigheid wekt over het onderzoek zelf; of tenslotte, om het laattijdige, feilbare, tijdgebonden en veranderlijke karakter van morele oordelen.

Ook de positie van historici die wél expliciet willen oordelen valt goed te verdedigen, op voorwaarde dat zij dit doen na grondige studie van het probleem. Deze positie is dan gevestigd op de overtuiging dat zij als specialisten de best geplaatsten zijn om de maatschappij een oordeel voor te leggen, en, in een sterkere variant, dat zij aan hun plicht menen te verzaken als zij in genocidekwesties vrije baan laten aan minder geïnformeerden, propagandisten, ontkenners en charlatans om de publieke opinie te bespelen. De oordelende historici zouden er mijns inziens een drievoudige operatie moeten van maken door te schetsen hoe het oordeel er zou uitzien volgens de normen van de tijdgenoten die het meemaakten (daders, slachtoffers en omstanders), volgens de normen van de historici zelf, en volgens de normen die universeel worden genoemd, de mensenrechten dus. Als deze drie soorten oordelen tegenover elkaar worden afgewogen (zonder ze met elkaar te vermengen), dan heeft men, denk ik, de beste garantie voor een gefundeerde morele benadering. Voorzichtigheid blijft geboden, want zoals boven al is aangetoond kunnen zelfs zogenaamd universele normen veranderen en dat geldt bijgevolg nog sterker voor niet-universele normen. Ik stel mij derhalve de vraag of er geen derde positie tussen begrijpen en oordelen mogelijk is. Die zou erin bestaan dat historici de vraag van de bevolking honoreren zonder zelf expliciete oordelen te vellen. De historici zouden dan na hun analyses de vrijheidsmarges en het gamma aan morele opties van *en over* de protagonisten ter discussie aan het publiek voorleggen, zonder zich zelf uit te spreken voor één ervan. Op een recente conferentie bleek dat er toch meer historici in die richting zoeken om het aloude probleem van begrijpen versus oordelen te beslechten.⁴⁵ En in feite bevindt het NIOD zich af en toe de facto op deze positie. Het behoort alleszins tot de taak van de historici genuanceerde morele oordelen door anderen mogelijk te maken. Nogmaals, het is perfect verdedigbaar dat het NIOD op het vlak van expliciete morele oordelen voor de zwakkere opties kiest, dus prefereert te begrijpen en te verklaren in plaats van te oordelen, of dat het af en toe een tussenpositie kiest.

44 Blom, 'NIOD wilde geen morele of ethische uitspraken doen'.

45 A. De Baets, 'De ethiek van de historici', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 115, nr. 2, 2002, 274–276, aldaar 275. De middenpositie wordt ook verdedigd door M. Baud, 'Geschiedenis kan niet zonder moraal', *De academische boekengids*, nr. 36, december 2002, 6–7 (een reactie op Blom, 'Politiek versus historie').

HOE HISTORICI OORDELEN (II)

Moreel oordelen geschiedt evenwel ook indirect en impliciet. Zelfs al willen ze zelf niet oordelen, dan nog komen historici onvermijdelijk met de impliciete en expliciete morele oordelen van hun onderzoekssubjecten in aanraking en moeten ze er derhalve over rapporteren.⁴⁶ Daar komt bij dat de woordenschat van eenieder, ook van historici, is doordrenkt met morele oordelen. Dat laatste toonde Isaiah Berlin lang geleden aan:

‘In describing what occurred I can say that so many million men were brutally done to death; or alternatively, that they perished; laid down their lives; were massacred; or simply, that the population (...) was reduced, or that its average age was lowered; or that many men lost their lives. None of these descriptions of what took place is wholly neutral: all carry moral implications (...) The use of neutral language (“Himmler caused many persons to be asphyxiated”) conveys its own ethical tone.’⁴⁷

Het verschil in gevoelswaarde tussen ‘excessen’ en ‘oorlogsmisdrijven’ moge dit onderstrepen. Evaluatieve elementen zitten bovendien niet alleen in de woordenschat ingebakken, maar in alle stadia van het historisch werk. Zo leidt bijvoorbeeld het vaststellen van causaliteit in een genociderelaas haast vanzelf naar de schuldvraag.⁴⁸ Het is dus zeer de vraag of het mogelijk is *impliciete* morele oordelen te vermijden. Twee van deze drie problemen – de morele oordelen van de actoren zelf en de taal van de historici – worden in het Srebrenica-rapport onderkend. Allereerst blijkt dat de morele dilemma’s van enkele actoren, zoals plaatsvervangend bataljoncommandant R. A. Franken, uitgebreid worden beschreven.⁴⁹ En wat het taalgebruik betreft, in de inleiding van het rapport wordt gezegd dat het NIOD systematisch het begrip massamoord zou gebruiken in plaats van de term genocide om de executies van Srebrenica te omschrijven. Deze keuze wordt als volgt verantwoord:

‘Omdat de termen *genocide*, *oorlogsmisdrijf* en *misdrijf tegen de menselijkheid* een in volkenrechtelijke zin specifieke betekenis hebben, is er uiterst

46 Zoals ook Max Weber’s onderscheid tussen *Wertbeziehungen* (relaties uit het verleden waarbij waardeoordelen een rol spelen) en *Wertungen* (waardeoordelen van historici), duidelijk maakt. Zie Van der Dussen, *Filosofie*, 98-99, 101, 103, en W. J. Mommsen, ‘Moral commitment and scholarly detachment. The social function of the historian’, in: J. Leerssen en A. Rigney, (eds.), *Historians and social values* (Amsterdam 2000) 45-55, aldaar 49.

47 I. Berlin, ‘Historical inevitability’, in: Idem, *Four essays on liberty* (eerste editie 1954; Oxford 1969) 41-117, aldaar 95, 115; het citaat zelf komt uit de inleiding (p. xxix), waar Berlin reageert op Edward Carr’s kritiek op zijn positie. William Dray betoogde verder dat de identificatie en afweging van causale factoren door historici vaak afhangt van wat in essentie een moreel standpunt is dat niet door hun collega’s wordt gedeeld; zie P. Ricoeur, ‘Philosophy’, in: J. Havet, (ed.), *Main trends of research in the social and human sciences*, vol. II, *Legal science/philosophy* (Den Haag, Parijs, New York 1978) 1265.

48 Vergelijk J. E. Toews, ‘Moreover, because the construction of causal relations is closely tied to the attribution of responsibility for particular acts, it integrates cognitive schemes with systems of ethics’, in: idem, ‘Salvaging truth and ethical obligation from the historicist tide. Thomas Haskell’s moderate historicism’, *History and theory*, 38 (1999) 348-364, aldaar 353.

49 Bijvoorbeeld NIOD, *Srebrenica*, 3157-3158.

terughoudend mee omgegaan. De gewelddadige dood van duizenden Bosnische Moslims wordt daarom omschreven als *massamoord*. Er kan geen misverstand bestaan over waar het feitelijk om gaat. De ernst ervan wordt niet gebagatelliseerd, maar vermenging met de internationale strafrechtspraak wordt vermeden.⁵⁰

Deze keuze voor de term massamoord wil ik betwisten.

Het is interessant om de spaarzame keren waarin het NIOD het begrip genocide gebruikt na te gaan. Dat doet het NIOD nooit uit eigen beweging maar alleen als het rapporteert over sommige actoren die de term zelf gebruiken of verwerpen. In enkele passages wordt aldus vermeld dat Nederlandse of buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders de term genocide in de mond namen of juist vermeden.⁵¹ Het gebruik van de term door bijvoorbeeld Minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk en Minister van Defensie Joris Voorhoeve wordt geanalyseerd. Luitenant-generaal Hans Couzy, bevelhebber van de landstrijdkrachten, vermeed het woord angstvallig, naar eigen zeggen uit voorzichtigheid. En ook mensenrechtenrapporteur Tadeusz Mazowiecki, zo meldt het NIOD, ontweek de term nauwgezet, ondanks zijn schokkende rapportage van september 1995, omdat hij vond dat het Joegoslavië-tribunaal over het genocidale karakter van de feiten moest oordelen.⁵² Van Pronk wordt door Hans Blom in de epiloog gezegd dat hij 'niet maalde' om het precies gebruik van de term genocide. Mazowiecki's houding wordt door het NIOD bij monde van de auteur van het bewuste deel, onderzoeksjournalist en mediahistoricus Paul Koedijk, geprezen; en Couzy's positie wordt niet alleen toegeschreven aan voorzichtigheid maar ook aan de poging om kritiek op het optreden van Dutchbat te minimaliseren.⁵³

Over het algemeen strookt de opinie van het NIOD over de actoren die de term genocide gebruiken of vermijden met de eigen voorzichtige positie. En toch is mijns inziens het oordeel van het NIOD over het termgebruik van Pronk, Couzy en Mazowiecki terecht, maar de keuze van het NIOD zélf voor de term massamoord onterecht. Ik denk namelijk dat het gebruik van de term genocide tussen juli 1995 en juli 2001 onjuist was – in tegenstelling tot nuancerende formules als 'sterke vermoedens van genocide' – maar ik denk ook dat het niet-gebruiken van de term genocide na 2 augustus 2001, dus na de uitspraak van het Joegoslavië-tribunaal, even onjuist is, zelfs al bestaat er een theoretische kans dat Krstić het beroep dat hij aanspande wint, en hij en later zijn superieuren vrijgepleit zouden worden van genocide. Het vonnis-Krstić kwam tot stand na jaren onderzoek verricht door een equipe die vele malen groter was dan de NIOD-ploeg⁵⁴ en het werd uitgesproken door een internationaal tribunaal dat door de wereldgemeenschap werd gelegitimeerd. In het Srebrenica-rapport nu is iets merkwaardigs aan de hand. Van dat vonnis-Krstić en het bewijsmateriaal dat tot dit vonnis leidde wordt uitputtend gebruik gemaakt, maar van het belangrijkste deel van het vonnis, de uitspraak zelf, wordt nergens melding gemaakt. Militair historicus

50 Ibid., 13.

51 Ibid., 2830-2833, 2837-2842, 2888-2893, 3164.

52 Ibid., 2889.

53 Ibid., 2889 (Koedijk, 'De vraag is of dat [Pronk's gebruik van de term genocide] een gerechtvaardigde stap was, bijvoorbeeld wanneer die opstelling wordt afgezet tegen de voorzichtigheid van Mazowiecki.') 2893, 3164.

54 In mei 2002 telde het ICTY 1248 stafleden uit 82 landen.

Dick Schoonoord schrijft tweemaal dat Krstić door het tribunaal is veroordeeld, maar niet dat hij is veroordeeld voor *genocide*.⁵⁵ Waarom niet? Het NIOD beweert dat het uiterst terughoudend omgaat met de term genocide omdat hij een in volkenrechtelijke zin specifieke betekenis heeft, maar het NIOD gaat er niet uiterst terughoudend mee om, het vermijdt de term geheel, ook wanneer aan alle voorwaarden om hem in de specifieke volkenrechtelijke betekenis te gebruiken is voldaan. Indien het feit dat een internationaal VN-tribunaal de gebeurtenissen in Srebrenica ondubbelzinnig genocide heeft genoemd onvoldoende is om de term in de mond te nemen, dan kan men hem nooit gebruiken. Maar kunnen historici dit gerechtelijke feit wel naast zich neerleggen? Hebben ze zoveel vrijheid? Ik denk van wel, op voorwaarde dat zij een beter alternatief hebben. Maar dat heeft het NIOD niet.

De geprefereerde term massamoord is om drie redenen minder juist dan genocide. Hij is ten eerste beperkter daar hij alleen op moord slaat terwijl genocide slaat op moord en *daarnaast* op ernstig fysiek of psychisch verwonden, het opleggen van onmogelijke levensvoorwaarden, en de deportatie van kinderen. De Algemene Vergadering van de VN noemde zelfs etnische zuivering een vorm van genocide. De term massamoord bezit, ten tweede, evenmin de connotatie van voorbedacht die genocide wél heeft. Deze intentie is voor het tribunaal bewezen en wordt overigens ook door het NIOD nergens betwist.⁵⁶ Ten derde, staten hebben volgens artikel 1 van de genocideconventie de expliciete plicht om genocide te voorkomen. De term massamoord doet daarom af aan de tragedie op de Balkan en bijgevolg wordt de affaire in Nederland, die draait om de Nederlandse rol in de verijdeling van deze tragedie, moreel minder zwaar om dragen. Op die manier wordt het NIOD tóch de rechter die het beweert niet te zijn. Is er dan, zo kan men zich afvragen, een wezenlijk verschil tussen een NIOD dat over 'excessen' spreekt in plaats van 'oorlogsmisdrijven' en een NIOD dat over 'massamoorden' spreekt in plaats van 'genocide'?

Toen Minister-President Wim Kok naar aanleiding van het NIOD-rapport het ontslag van zijn kabinet bekendmaakte in de Tweede Kamer op 16 april 2002 gebruikte hij wél de term 'genocide'.⁵⁷ Dit besluit om af te treden is moreel moedig omdat het een zeldzaam voorbeeld is van een staatsman die zich aanspreekbaar acht voor fouten van niet alleen het eigen kabinet maar ook voorgaande. Daarmee onderstreepte Kok naast de politieke ook de symbolische verantwoordelijkheid van de regering en de continuïteit van de staat.⁵⁸ Een voorbeeld van *Gesinnungsethik*⁵⁹ of van politieke moed was

55 Ibid., 2531-2532, 2576. Het NIOD gebruikt wel de term etnische zuivering voor de verdrevenen van Srebrenica (zie bijvoorbeeld in de epiloog, 3154, 3157, 3159), maar niet, zoals de Algemene Vergadering van de VN, in de zin van genocide.

56 Zie bijvoorbeeld *ibid.*, 2572-2577, 3153-3155, over de organisatie van, en de verantwoordelijkheid voor, de massamoord respectievelijk genocide.

57 Ministerie van Algemene Zaken, *Verklaring van minister-president Kok over de ontslagaanvraag van het kabinet* (Den Haag, Tweede Kamer, dinsdag 16 april 2002). Kok gebruikte daarnaast twee keer de term massamoord en één keer de term moordpartijen.

58 Vergelijk H.W. von der Dunk, 'Een open samenleving moet zijn zelfbeeld kunnen herzien', *NRC Handelsblad*, 19 januari 1995.

59 Max Weber onderscheidt *Verantwortungsethik* (verantwoordelijkheidsethiek, een ethiek die rekening houdt met voorzienbare gevolgen), en *Gesinnungsethik* (gezindheidsethiek, een ethiek van doeleinden ongeacht de gevolgen). Zie M. Weber, *Politiek als beroep* (oorspronkelijk Duits 1919; Baarn en Kapellen 1999) 93-102, 111-112, ook 16-19. Het onderscheid wordt ook (in verband met de kabinetbeslissing van 1993 om een bataljon naar Bosnië uit te zenden) gemaakt in NIOD, *Srebrenica*, 3136.

het, zoveel jaar na de feiten en gelet op de aflopende regeertermijn, evenwel niet. Hoe dan ook, het NIOD omzeilde het probleem dat Paul Ricoeur zo pregnant schetste: hoe kan een debat onder historici plaatsvinden, zo vroeg hij zich af, in de schaduw van een gerechtelijke veroordeling? Of, om met Christian Meier te spreken, hoe tegelijk te veroordelen en te begrijpen?⁶⁰

CONCLUSIE

Ik hoop twee dingen te hebben aangetoond: ten eerste, dat de uitleg van rechters en historici kan verschillen en dat de gerechtelijke en historische waarheid soms uiteenlopen, en, ten tweede, dat rechters moeten oordelen, waarheidscommissies willen oordelen, en historici mogen oordelen. Historici hebben in vele opzichten meer vrijheid dan rechters en waarheidscommissies. Ze hebben ook het voordeel, tenminste als zij lang genoeg na de feiten aan het werk gaan (deze voordelen vielen het Srebrenica-team maar beperkt ten dele), dat zij kunnen gebruik maken van de informatie van rechtszaken en waarheidscommissierapporten.⁶¹ Wanneer er al lang geen sprake meer is van gerechtigheid in de letterlijke zin van het woord – wanneer namelijk daders, slachtoffers en nabestaanden zijn overleden – ook dan blijft het mogelijk de waarheid te zoeken. Genocides, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden blijven de hartstochten decennia- en soms eeuwenlang aanwakkeren. En waar geheugen en passie niet uitdoven, kunnen historici zich branden. Waar het verleden onverjaarbaar blijkt, moeten ze, of ze nu beogen te begrijpen of te oordelen, integer en scherpzinnig te werk gaan. Doen ze dat niet, dan zijn het propagandisten, geen historici; doen ze het wel, dan riskeren ze voor nestbevuilers of verraders door te gaan. Het schrijven van geschiedenis eist niet alleen wijsheid, het eist ook moed.

SUMMARY

AFTER THE GENOCIDE: TRUTH STRATEGIES OF JUDGES AND HISTORIANS

In this essay, the following problems are tackled. How do historians act as witnesses in lawsuits? How are genocide deniers refuted by historians and judges? How do judges prove genocidal intent? How do truth commissions – as protohistorians – seek historical truth? How do truth commissions instrumentalize historical truth? How do official historians seek historical truth? How are historians influenced by international law? How do historians judge genocide? Illustrated with a copious range of examples, the main focus is on the Srebrenica genocide (July 1995) as approached by the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia in the 2001 Krstić case and by historians of the Netherlands Institute for War Documentation in their 2002 report about the fall of Srebrenica: the former called the Srebrenica events ‘genocide’, the latter – unconvincingly, this author argue – ‘mass murder’. It is concluded that judges’

60 P. Ricoeur, *La Mémoire, l'histoire, l'oubli* (Parijs 2000) 427–428.

61 Voor de waarde van waarheidscommissies en rechtszaken als bron voor latere historici, zie respectievelijk Maier, ‘Doing history, doing justice’, 264–266, en Blom, ‘Historische en strafrechtelijke ordening’, 30–32.

and historians' explanations and, hence, legal and historical truth diverge, and that explicit judging is obligatory for judges, recommended for truth commissions, and optional for historians.